

https://doi.org/10.31516/2410-5325.065.03

УДК 392.5/392.1:130.2

О. О. Кухаренко, кандидат філологічних наук, доцент, Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна

art-red@ukr.net

https://orcid.org/0000-0001-5421-1004

ФЕНОМЕН РОДЮЧОСТІ В ЦИКЛАХ НАЦІОНАЛЬНИХ ВЕСІЛЬНИХ ТА РОДИЛЬНИХ ОБРЯДІВ: ПОРІВНЯННЯ СТРУКТУР І ФУНКЦІЙ¹

Порівнюючи структури весільних і родильних обрядів та залучивши до розгляду поховальну структуру, вдалося встановити, що соціальні статуси головних обрядових персонажів поділяються не лише на профанні й сакральні. Їхній діапазон є значно ширшим і налічує чотири групи: початкові й кінцеві профанні статуси, сакральні статуси та статуси граничні. Від того, на якому етапі з'являються ті чи інші, залежить поділ ритуалу на чотири періоди — дообрядовий, початкових, основоположних і завершальних ритуальних дій. Визначено, що родючість у весільних і родильних обрядах проявляється як використання хліба та інших символів поліфорії, а також умивання й обмивання. У результаті дослідження виявлені підстави для здійснення обрядів — стимулювання запліднення й імітування світотворення. Якщо у весільних обрядах дія спрямовується на запліднення, його стимулювання й провокування за допомогою здійснення статевого акту, то родильні обряди є імітуванням і повторенням божественної справи творення світу.

Ключові слова: українські родинні обряди, структурно-функціональний аналіз, весільна обрядовість, родильна обрядовість, структура.

А. А. Кухаренко, кандидат филологических наук, доцент, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков, Украина

ФЕНОМЕН ПЛОДОРОДИЯ В ЦИКЛАХ НАЦИОНАЛЬНЫХ СВАДЕБНЫХ И РОДИЛЬНЫХ ОБРЯДОВ: СОПОСТАВЛЕНИЕ СТРУКТУР И ФУНКЦИЙ

Сравнивая структуры свадебных и родильных обрядов и привлекая к рассмотрению погребальную структуру, удалось установить, что социальные статусы главных обрядовых персонажей разделяются не только на профанные и сакральные. Их диапазон значительно шире и насчитывает четыре группы: начальные и конечные профанные статусы, сакральные статусы и статусы граничные. От того, на каком этапе появляются те или другие, зависит разделение ритуала на четыре периода — дообрядовый, начальных, основоположных и завершающих ритуальных действий. Установлено, что плодородие в свадебных и родильных обрядах проявляется путем использования хлеба и других символов полифории, а также процессов умывания и обмывания. В результате исследования выявлены

¹ This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

основания для осуществления обрядов — стимулирование оплодотворения и имитирование мироздания. Если в свадебных обрядах действие направляется на оплодотворение, его стимулирование и провоцирование путем осуществления полового акта, то родильные обряды являются имитированием и повторением божественного дела создания мира.

Ключевые слова: *украинские семейные обряды, структурно-функциональный анализ, свадебная обрядовость, родильная обрядовость, структура.*

O. O. Kukharenko, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv, Ukraine

THE PHENOMENON FERTILITY IN THE CYCLES OF THE NATIONAL WEDDING AND MATERNITY RITES: COMPARISON OF THE STRUCTURES AND FUNCTIONS

The aim of the article is to compare structures of the cycles of the national wedding and maternity rites, to establish the prospects for such a procedure for scientific research of a family ritualism.

Research methodology. The structural and functional method of research and partly structural and semiotic and comparative, in particular, comparative and historical ones, were used to compare the created structures of these ritual cycles. All of these approaches are advanced enough to study family ritualism.

Results. Comparing the structures of wedding and maternity rites, and involving in the consideration the funeral structure, it is possible to establish that social statuses of the main ceremonial characters are divided not only into the profane and the sacred. Their range is much broader and has four groups: initial and final profane statuses, sacral statuses, and marginal statuses. Based on the stage at which one or the other occurs, the division of the ritual into four periods — pre-ceremonial, initial, fundamental and final ritual actions — depends. It has been established that fertility in wedding and maternity rites is manifested through the use of bread and other polyphony symbols, as well as washing and ablution processes. As a result of the research, the grounds for performing the rites were found — stimulation of fertilization and imitation of the creation of the world. If in wedding ceremonies the action is directed to fertilization, its stimulation and provocation by means of sexual intercourse, then the maternity rites are imitation and repetition of the divine cause of creation of the world.

Novelty. The attempt is made to construct and compare the structures and functions of the cycles of the Ukrainian traditional wedding and maternity rites for the first time.

The practical significance. Further cultural studies of the structures will enable a much broader consideration of the connections between the particular family rites, comparing them with each other and the ritual activities of the calendar cycle; to explore in more detail the change of status of the main characters, to determine the time and space frames, the level of sacralization, to reveal the display of fertility in traditional family and calendar ceremonies.

Keywords: *Ukrainian family rites, structural and functional analysis, wedding rites, maternity rites, structure construction.*

Постановка проблеми. Серед представників наукової спільноти побуває думка про принципову різницю між самостійним вивченням весілля чи родин і порівняльним студіюванням родинних обрядів. Паралелі допомагають віднайти нові грані, сенс і семантику ритуальних дій одних обрядів через призму символічних кодів інших, дозволяють здійснювати перехресний аналіз явних чи прихованих аналогій, уподібнень, ототожнень між родинними циклами (Маєрчик, 2011).

Що стосується структурно-функціональних досліджень, то для остаточного визначення меж, у яких можуть використовуватися структури циклів родинних обрядів, також необхідно виконати порівняльне студіювання весільних і родильних циклів. Без цього дослідницька праця в указаному напрямі буде неповною й недостатньою, науково недосконалою та методично незавершеною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Національні обряди, зокрема весільні й родильні, на сучасному етапі досліджують В. Балущок, О. Боряк, І. Ігнатенко, Г. Кабакова, О. Кісь, С. Лашенко, М. Маєрчик, Н. Пушкарьова, О. Седакова. Структурно-функціональний і структурно-семантичний методи дослідження обрядовості використовували А. Байбурін, К. Леві-Строс, В. Пропп, В. Топоров, Б. Успенський. Ця стаття є своєрідним продовженням попередніх публікацій автора, присвячених структурам циклів весільних (Кухаренко, 2016) і родильних (Kukharenko, 2018) обрядів та їхнім дослідженням.

Мета статті — порівняти структури циклів національних весільних і родильних обрядів, визначити перспективність такої процедури для наукових досліджень родинної обрядовості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під родючістю слід розуміти здатність до репродукування, можливість відтворення подібним подібного з покоління в покоління. З одного боку, це вирощення врожаю з насіння переважно злакових культур — процес, що є основою землеробства; з іншого — репродукування людини — запліднення, виношування й народження. При цьому на рівні символіки, яка широко використовується в народній обрядовості, обидва поняття настільки тісно пов'язані між собою, що сприймаються як єдине й неподільне ціле. Реальні дії, що стосуються родючості, тісно переплітаються з символікою, а символічні значення використовуються в реальності. Обрядові дії та ритуали здатні включати до власних структур обидва різновиди.

Звертаючись до структур весільної й родильної обрядовості, перше, з чим доводиться зіткнутися, це зміни соціальних статусів головних персонажів означених циклів. Цикл родильних обрядів надає такий перелік статусів: ненароджене — народжене — немовля — дитина. Вони

надзвичайно подібні до такої ж кількості статусів поховального циклу: помираючий — померлий — похований — покійний.

Досі вважалося, що перші й останні статуси є профанними, а ті, що в центрі, — тимчасовими, перехідними й сакральними. Головне завдання, яке постає перед обрядами і яке необхідно здійснити у зв'язку зі смертю чи народженням, — перевести народжене в статус дитини, а померлому надати статус покійного. Лише таким чином можливо усунути невідповідність між біологічним та соціальним станом індивіда. Єдиним шляхом для реалізації цього завдання може бути проведення обряду через сакралізацію та тимчасові сакральні статуси.

Оскільки проводити визначальні обряди родильного чи подібного до нього поховального циклу над тим, хто ще не народився або не помер, недоцільно, то відправною точкою для ритуальних дій є саме вказані моменти смерті й народження. Звичайно, що й ці моменти відходу душі чи появи нової людини також означені певними обрядовими діями, але вони процесуально обмежені. Допоки людина не помере, здійснення обрядів поховального циклу в повному обсязі неможливе. Так само не можуть бути проведені обряди ім'янаречення, родин, хрещення тощо, допоки дитина не народиться; і їх не буде зовсім, коли немовля помере під час пологів чи відразу після них.

У зв'язку з цим необхідно ще раз переглянути позиції щодо соціальних статусів, а саме те, які статуси слід уважати профанними, а які сакральними. Ситуація, що виникає в родильному та поховальному циклах, наштовхує на думку: статуси народженого й померлого не можуть уважатися ні профанними, ні сакральними, оскільки перебувають на межі між священним і мирським. Але ці статуси надають можливості для здійснення основоположних обрядів того й іншого циклів.

Саме тому слід звернутися до соціальних статусів головних дійових осіб весільного циклу обрядів. Чи не є набуття ними звань і станів нареченого й нареченої такою самою вказівкою до дій? Раніше зазначалося, що відмова дівки подавати рушники призупиняє подальшу дію обряду. Це правильне твердження, але не повне, оскільки подання сватам рушників, а парубку — хустки починають саме основоположні обрядові дії, здатні здійснити переведення персонажів до набуття нових соціальних статусів. У такому випадку статуси «наречений — наречена» також слід визнати граничними, такими, що перебувають між профанним і сакральним; у будь-який момент вони можуть як забезпечити вхід до основоположних обрядів весільного циклу, так і згорнути дію, остаточно обмеживши доступ для сакралізації.

Таке вирішення проблеми сакральних і профанних статусів видається найоптимальнішим з точки зору структурних досліджень,

водночас для структурування всіх трьох основних циклів родинних обрядів отримуємо однакову кількість статусів (або пар статусів, як у весільних обрядах) та аналогічну чи максимальну подібність у сенсі й змістовності тих станів, у яких перебувають головні дійові особи весільних і родильних обрядів. А щоб означене твердження мало ще більшу обґрунтованість, слід залучити до дослідження ще й структуру поховального циклу.

Остаточне визначення належності статусів уможлиблює поділ обрядових дій на періоди. Так, усе, що відбувається до початку будь-яких дій у межах структури, коли головні персонажі вже володіють (як у весільному циклі) чи лише набувають (як у родильному й поховальному) початкових профанних статусів, без наявності яких неможливо набути статусів граничних, — назовемо дообрядовим періодом. Усе, що відбувається між профанними й граничними статусами, є початковими обрядовими діями; від граничних (через сакральні) до кінцевих профанних статусів — основоположними обрядовими діями, після кінцевих профанних статусів — період завершальних обрядових дій. Схематично це виглядає наступним чином:

Обрядові цикли	Початкові профанні статуси	Граничні статуси	Сакральні статуси	Кінцеві профанні статуси
Весільний цикл	парубок дівка	наречений наречена	молодий молода	чоловік жінка
Поховальний цикл	помираючий	померлий	похований	покійний
Родильний цикл	ненароджене	народжене	немовля	дитина

Дообрядовий
період

Початкові
обрядові дії

Осново-
положні
обрядові дії

Завершальні
обрядові дії

Детальніше означення періодів можливе після того, як буде вказано, які саме обряди родинного циклу становлять той чи інший період. Дообрядовий період у будь-якому випадку не буде містити жодних ритуальних дій, і це зрозуміло з його назви — період, що передує обрядам. Наступний період — початкових обрядових дій — покликаний підготувати можливість проведення головних ритуалів або, як зазначалося, перевірити наявність такої можливості чи взагалі зупинити їхнє проведення, якщо потенційна перспектива для цього відсутня.

У циклі весільних обрядів до початкових обрядових дій долучають пролог малого довесільного циклу, сватання й заручини до їхньої куль-

мінації, до поховальних дій — пролог до кульмінаційного епізоду, родильних — пролог циклу й пологи до кульмінації. Уже зараз стає цілком очевидним, що визначені періоди майже повністю збігаються з етапами обрядових циклів, межами існування та змінами соціальних статусів головними персонажами. Постає питання доцільності встановлення періодів, якщо вони з точністю повторюють граничні рубежі наявних у структурі етапів. Слід означити, що етапи обрядової дії головним чином відображають зміну статусів, незалежно від їхньої належності до сфери сакрального чи профанного; а періоди позначаються рівнем сакралізації та розмежовують усі відомі статуси на профанні — початкові й кінцеві, сакральні та граничні між священними й мирськими.

Завдяки означеній схемі зрозуміло, чому так складно визначитися з належністю соціальних статусів персонажів до сакральних чи профанних. Справа в тому, що в поховальному циклі, а саме в першому обряді — пролозі, — на відміну від весільного й родильного циклів, відбувається зміна статусу помираючого на померлого. У циклі весільних обрядів такий перехід здійснюється в третьому обряді, а родильний цикл передбачає подібну зміну в другому.

Найочевидніша різниця між весільним і родильним циклами полягає в їхніх масштабах: перший утворюють 17 обрядів, до другого входить лише 9. Але така суттєва розбіжність стосується виключно форми й жодним чином не відображає зміст окремих обрядів і епізодів зазначених циклів. Однак саме змістовність обрядових дій демонструє зв'язок із феноменом родючості; особливо це проявляється під час процесу сакралізації, оскільки будь-яка сакралізація реальності в результаті потойбічних впливів є проявом, демонстрацією, відображенням родючості завдяки тому, що її елементи наявні, оскільки початково закладені в ритуальних структурах.

Частково такі елементи простежуються в діях окремих епізодів того чи іншого обряду весільного й родильного циклів. І тепер, після визначення періодів, що не лише становлять весь ритуальний цикл, а й передують йому, маємо можливість з'ясувати, якому саме періоду чи яким обрядовим діям більше притаманний зв'язок із родючістю. Дообрядовий період із цього списку має бути відразу вилучений, оскільки він засвідчує час до обрядів — весільних чи родильних.

Початкові обрядові дії містять усі ознаки родючості, водночас вони виконують подвійну функцію: по-перше, вказують на примноження родини, що є прямим значенням, а по-друге, прогнозують родючість землі та, як результат, багатий урожай — опосередковане або символічне значення. В обох циклах до зазначених ознак слід долучити виконання хліба. Щодо родильного обряду, у цьому напрямі необхідно

відзначити, що хліб, як священний обрядовий атрибут, зближує процес народження немовляти з вирощенням урожаю. Отже, у пролозі є два такі епізоди (означена структура частково чи повністю наводиться в інших статтях автора — Кухаренко, 2018; Kukhareno, 2018):

1.2. Представник вагітної віддає бабі хліб і кличе взяти участь у пологах.

1.4. Баба приходиться до вагітної з хлібом, священною водою, зіллям.

У весільному циклі обрядів, а саме в обряді сватання, епізод 2.3 (Кухаренко, 2016) указує на те, що перед походом сватів до дівки парубок вручає їм хліб і палиці для того, щоб вони забрали вручені предмети з собою. Символіка хліба безпосередньо вказує на його зв'язок із родючістю, а щодо палиць у попередніх дослідженнях зазначалося, що вони символізують право парубка на створення власної родини, його фізичну, соціальну й статеву зрілість (щодо останнього мається на увазі фалічна форма вказаних предметів). Але ж і в останньому також простежується очевидна спорідненість з феноменом родючості, оскільки статевий акт чи акт запліднення на рівні колективного уявлення сприймався як єдина можливість для очікуваного результату регенерації чи поліфорії.

Але хліб — не єдиний атрибут, який стосується феномену родючості та використовується в пролозі й пологах; до таких атрибутів також належать священна вода й зілля, борщ у плящі, рядно й кожух, червона нитка для зав'язування пупа й зерна жита для посипання закопаної пуповини. Усі ці атрибути мають власні семіотичні значення, добре відомі науковому загалу, й наголошувати тут на більшості з них немає жодної потреби.

А ось процес умивання й обмивання, а також перевдягання в чисту одіж слід розглянути детальніше. Як би не спішила баба до вагітної, наскільки б негайно не потребувала остання присутності першої, перед тим, як вирушити до помешкання жінки, баба вимивається, одягає чисту одіж, збризкує обличчя священною водою. Вона здійснює ті ж самі процедури, що й хлібороб напередодні сіви зернових чи родина перед походом на великодню службу та освячення пасок. А оскільки вказані події мають безпосередній зв'язок із хлібом і врожаєм, тому процедури обмивання, кропіння священною водою, читання молитов тощо під час виконання родильних обрядів також стосуються родючості.

Найбільше, наймасовіше і найрізноманітніше феномен родючості набуває свого відображення в періоді основоположних обрядових дій весільного циклу. Тут також наявний хліб, але він є вищим за соціальним статусом, це — обрядовий хліб, коровай. Отже, представлена ним родючість є набагато очевиднішою, ніж це спостерігалось в попередньому періоді. Сюди ж слід віднести обсипання молодих зерном і монетами, садіння хлопчика на коліна молодій, обхід навколо діжі тощо.

Цикл родильних обрядів і його призначення кардинально різняться від весільного циклу. Якщо весільний обряд використовує родючість переважно в символічному значенні, то родильний має всі підстави сприймати її в реальному розумінні, хоча б стосовно поповнення родини, оскільки зв'язок з урожаєм і тут перебуває на тому самому символічному рівні.

У календарних обрядах цілком очевидно простежується прагнення учасників власними діями стимулювати чи провокувати запліднення врожаю. Ідеться про загадуваний уже обряд здійснення статевого акту на засіяному полі. Подібним до нього, згідно з обґрунтованою в цьому дослідженні думкою, є весільний обряд комори в моменті дефлорації молодої. Родильний цикл на рівні міфологічного мислення надає дещо інше розуміння здійснюваних дій. Мірча Еліаде в праці «Священне й мирське», посиляючись на популярний обряд покладення новонародженого на землю, вказує, що жінка-мати імітує й повторює на власному рівні первинний акт виникнення Життя в Земній утробі. А це означає, що вона має перебувати в постійному контакті з Землею для отримання сприятливої енергії та материнського захисту (Еліаде, 1994).

Отже, маємо дві підстави до здійснення обрядів — стимулювання запліднення й імітування світотворення. Якщо для календарного обрядового циклу перша більше притаманна для весняних обрядів, що беруть початок від ритуальних оргій, то імітування світотворення відображається в літніх і осінніх обрядах, починаючи з Трійці й завершуючи збиранням урожаю. Це є цілком логічним: спочатку відбувається запліднення, потім — виношування й народження.

Аналогічну ситуацію маємо у двох досліджуваних родинних циклах. Якщо у весільних обрядах дія спрямовується на запліднення, його стимулювання й провокування здійснення статевого акту, то родильні обряди є імітуванням і повторенням божественної справи світотворення. Тому всі епізоди всіх обрядів означених циклів слід розглядати саме через цю призму відмінності між заплідненням та народженням.

Висновки. У результаті розгляду всього зазначеного можна переконатися, що максимальна кількість елементів родючості припадає на період основоположних обрядових дій, початкові й завершальні дії містять таких елементів значно менше, а в дообрядовому періоді вони відсутні зовсім. Таким чином, поділ на періоди співпадає не лише з межами існування різноманітних статусів дійових осіб, а й з рівнями сакралізації, найвищий з яких досягається під час основоположних обрядових дій. Це доводить припущення щодо того, що сакралізація, принаймні в обрядах родинного циклу, є сакралізацією саме родючості, з метою впливу на родючість, з магічним посиленням для її виклику й провокування.

Перспективи подальших досліджень. Для етнографії, етнології та антропології родинні обряди, зокрема весільні й родильні, уважаються детально дослідженими, але культурологічні студії з точки зору структурно-функціонального аналізу можуть становити значні перспективи. Створені структури дозволять у подальших студіях значно ширше розглянути зв'язки між окремими обрядами циклів — весільного, поховального та родильного, порівняти їх, а також здійснити порівняння з обрядовими діями календарного циклу; детальніше дослідити зміну статусів головних персонажів, визначити часові та просторові межі, рівень сакралізації, виявити відображення родючості в традиційних родинних і календарних церемоніях.

Список посилань

- Кухаренко, О. О. (2016). Дослідження національної обрядовості за допомогою структури весільного циклу. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*, 23, 82–87. Рівне: РДГУ.
- Кухаренко, О. О. (2018). Цикл українських традиційних родильних обрядів: структурно-функціональний аналіз. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*, 27, 35–40. Рівне: РДГУ.
- Маєрчик, М. С. (2011). *Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу*. Київ: Критика.
- Еліаде, М. (1994). *Священное и мирское*. Москва: Изд-во МГУ.
- Kukhareno, O. (2018). Structure and Functions of the Maternity Cycle of Rites in the Traditional National Ritualism. *Paradigm of Knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal*, 4, 73–85. Muscat.

References

- Kukhareno, O. O. (2016). Investigation of national ritualism with the help of the structure of the wedding cycle. *Ukrainian culture: the past, modern, ways of development*, 23, 35–40. Rivne: Rivne State Humanitarian University. [in Ukrainian].
- Kukhareno, O. O. (2018). The cycle of Ukrainian traditional maternity rites: a structural and functional analysis. *Ukrainian culture: the past, modern, ways of development*, 27, 82–87. Rivne: Rivne State Humanitarian University. [in Ukrainian].
- Maierchuk, M. S. (2011). *Ritual and body. Structural-semantic analysis of Ukrainian rites of the family cycle*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
- Eliade, M. (1994). *Sacred and worldly*. Moscow: Publish house of MSU. [in Russian].
- Kukhareno, O. (2018). Structure and Functions of the Maternity Cycle of Rites in the Traditional National Ritualism. *Paradigm of Knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal*, 4, 73–85. Muscat. [in English].

Надійшла до редколегії 19.09.2019 р.